

ձրոյթի գաղափարը չծնած, քովերնիդ է Արփիարը՝ որ անմիջապէս միւս էջը կը հրամցնէ, հոգեբանական կարճ մէկ նկարագրութիւնը՝ վառվռուն և բնական խօսակցութեան կը փոխէ. խօսակցութիւնը քիչ մը երկնցաւ, այս անգամ զուարճալի մէկ անէքստօթի ընթերցողն էք: Իր վիպականները, ըլլալով հանդերձ թերևս այդ սեռին մօտեցնեն, ըմբոստ ալ են գրական կաշկանդիչ օրէնքներուն: Անոնք ոչ Բօլ Պուրժէի անունը կը յիշեցնեն ձեզի, ոչ Ահարոնեանինը, Գրիգոր Զօհրապինը, ոչ ալ Ռաֆֆիինը կամ Կորժիինը. անոնք ոչ մէկ դպրոցէն չեն. արփիարական են: Ամէն ինչ արհամարհուած է անոնց մէջ, ամէն բան ծաղրուած, և ամենուն տեղ՝ եկած նստած է նոր հիւր մը, շնորհազարդ, ձեզի հետ յարմարող, չձանձրացնող, ժպտուն: Եթէ վիպական ծանօթ օրէնքի հասիկ մը կրնաք գտնել Հ. Անդրեկեանի «Հանգած Եկեղեցին»ի մէջ՝ կրնաք գտնել նաև Արփիարի նորավէպերուն մէջ: Բազմանկիւն, տարօրինակ ու բեղուն միտքերու մէկ ժայթքումն են ատոնք և գեղեցիկ են, — այսպէս կարելի է բնորոշել անոնց կնիքը:

Արփիարն ալ կը զգար իր մէջ վիպագրութեան կոչումը և այդ նոր դրութեան հակումը. կը զգար մանաւանդ, թէ չգրելով կամ շատ ցանցառ գրելով՝ ապագան պիտի տուժէր: Այդ մասին չխօսեցաւ ալ չէ. շատ անգամ միտք յայտնեց, երբեմն աղաչեց, ու տեղ տեղ ալ բողոքեց Հասարակութեան թէ չափէ դուրս անտարբեր է հանդէպ իր վիպագրութեան իղձին. թէ ինքը պատրաստ է իր նորավէպերով ընթերցողը հրապուրելու, միայն թէ հանրութիւնն ալ իր կողմէն սատարէր թերթին, օրինակ Շիրակի նիւթական նեղ վիճակին: Մէկ բառով՝ բաժանորդագրուին:

Հասարակութիւնը կը մարէր անոր վիպակներուն վրայ. բայց նորէն հաւատարմաբար շարունակեց իր սառնութիւնը. և Արփիար, մէկ երկու ըսելու չմնաց, իբր կտակ «Ոսկի Ապրիլ» նորավէպը թողուց, և ինքը անհետացաւ «Լուսաբեր»ի

էջերով՝ Խամայիլէի ազնուապետական Թաղին մէկ փողոցին մէջ:...

Հ. Ղ. ԲԺԿԵԱՆ

Շարունակելի

ԳԻՐԳԵՐ ՈՒ ԹԵՐԹԵՐ

Ստեփան Կանայեանց, Զոչանց տուն, Վաղարշապատ, էջմիածին 1910:

Թ. Թորամանեան, Էյմիածին տաճար, Թիֆլիզ, Օր. Ն. Աղանեան 1910:

Բ. Իշխանեան, Հասարակական գաղափարներ Թ. Պատկանեանի և Ս. Շահազիզի, Թիֆլիս, Օր. Ն. Աղանեան 1910: Արսէն Տէրտէրեան, Վահան Տէրեան, տպ. Հերմէս, Թիֆլիզ:

Revue des Deux-Mondes, 15 Janvier, 1911:

Անցեալ տարուան ընթացքին մէջ քանի մը կարեւոր հրատարակութիւններ ունեցեր ենք հայ գեղարուեստի և արուեստի մասին:

Կանայեանց մեզի կու տայ Սասմայ ծեռոս երեք փոփոխակներ, որուն արդէն տասուերեք հատ ունէինք:

Կանայեանցի հրատարակութեան մէջ ամենէն աւելի աչքի զարնողն է անուան փոփոխակը Զոչանց տուն՝ մինչ միւս ցարդ եղած հրատարակութիւնները սահասարակ Սասմայ ծեռ ունին: Այս վերջին անուանակոչութիւնը քիչ մը կը յիշեցնէ Թուրքաց տէլինները քաջերը, որուն եթէ ոչ Թարգմանութիւնը գէթ ազդեցութիւն կ'ենեի ծեռուն վրայ, որ կը նշանակէ խենք, եթէ ծառ մէկ փոփոխակը չէ մոլեգիւնի ինչպէս էր Շիրակ-Սիւրաղարը:

Ոչինչ կայ ըսելու վէպի մասին իբր գրական արժէք: Դիւցազներու արժանի շունչ մը ունի, այն մեծ հոգին զոր կը շնչէին Մամիկոնեանները իրենց գործերուն մէջ: Լաւ դիտած է Կանայեանց և ուրիշներ

որ Զոլանց տուն կամ Սասմայ ծոեր Մամիկոնեանց տունն է։ Բայց հակառակ այս դիցազնական հոգւոյն, հակառակ քանի մը դրուագներու և անցքերու՝ ձեռք և բանագործութեան բարձր արժէքով մը, վէպի ընդհանուր արտաքինը շատ խեղճ է։ Մէջը չհրեւիր նոյն իսկ այն մաքուր հայերէնը՝ որ առհասարակ կը խօսուի Տարօնի գիւղերուն մէջ։ Որովհետեւ կը համարիմ թէ վէպը Տարօնի մէջ ծնունդ առած է, և իր վերջնական ձեւը գտած է թոռնիկեան Մամիկոնեաններու ժամանակ։ Յետոյ, ժողովրդեան բերնին մէջ մեծ փոփոխութիւններ կրած է համեմատութեանց և անձնաւորութիւններու։ Ժողովուրդը զայն տակն ու վրայ ըրած է, և իր տեղափոխեան բոլոր հետքերը կ'երեւին վրան։ Դեռ մեծ ուսումնասիրութիւններ պէտք են, հասկնալի դարձնելու համար կապը անձնաւորութեանց ու անցքերուն։ Յարդ և դած ուսումնասիրութիւնները պիտի ծառայեն անշուշտ կազմելու բուն բնագիրը՝ հաւաքելով բոլոր փոփոխակներէն։ Մինք ապահով ենք որ այսպէս կազմուած բնագիր մը աւելի զբաղանքի մօտ հայերէն մը պիտի ըլլայ։ Այս վէպին ժողովրդական նացումը պիտի տայ մեր ժողովրդեան իր լաւագոյն հոգեբանութեան գիտակցութիւնը։ Լէօ իր զբաղանքի ընդհանուրութեան մէջ լաւ վեր հանած է վէպի այս նշանակութիւնը։ Ես կը փափագէի Դաւիթին մէջ գտնել նաեւ քաղաքակրթուած նրբամտութեան գիծ մը քան անիմաստ ոյժ մը։ Յովհ. Թումանեանի ոտանաւոր մշակումը՝ լաւագոյն ձեռն է այս վէպին գոր կարելի է աշակերտներուն ձեռքը դնել, որոնք որ զաւտարարութեանը չեն հասկնար, հանդերձ զբաղանքի ընդհանուրութեամբ Լէօի կանայեանցի ուսումնասիրութիւնը ամենէն կատարեալն է անոր պատմական բովանդակութիւնը հասկնալու համար։

*
* *

Պ. Թ. Թորամանեան միակ մասնագէտն է, որ Ռուսի Հայաստանի մէջ կ'աշխատէ

տի ճարտարապետական գետնի վրայ։ Եւ փորձիկ տեսուար, Էմիլիանի տաճար, մեզի կը ցուցնէ թէ Թորամանեան լաւ պատրաստուած ճարտարապետ մըն է։

Պ. Թորամանեան իր այս աշխատութեան մէջ, ետեւ է է Էմիլիանի բուն յատկագիծը և հին ձեւը կառուցանելու։ Նա կը ճանչնայ զբաւոր բոլոր ուսումնասիրութիւնները այս նիւթին շուրջ, և զանոնք կրնայ ընդհանուր իր մասնագէտի ձեռնհասութեամբ։ Աւելին՝ Թորամանեան իր ձեռնհասութեան տակ ունի նաեւ, կրտսականգուն յիշատակարանները, ինչպէս Անիի եկեղեցիները։ Եւ բուն Անիի ու Առաքելոց եկեղեցւոյ յատկագիծին հետ համեմատելով է որ կը ցած է վերակազմել Էմիլիանի տաճարի նախնական ձեւը, ամենահին ձեւը, քառակուսին։ Նա կը գտնէ որ absidesները յետագայ յաւելուածներ են։ Եւ իր տեսութիւնները կ'ապացուցանէ հնագիտական ճարտարապետական դիտողութիւններով, այլ նաեւ բերանացի աւանդութեան հաստատութիւններով։

Գովելի է Թորամանեան նաեւ անով որ ճարտարապետական ճիշդ լեզու մը կը գործածէ Ֆրանսերէն բառերով, որ մեծ յատկութիւն կու տան այսպիսի մասնագիտական գրութեանը։

Ամենէն հետաքրքրական գիծը Թորամանեանի ընդհանուրութեանց այն է որ կ'ապացուցանէ թէ Էմիլիանի հին ձեւը «զուտ հոմէական ոճի նկարագիրն ունեն»։ Նոյն տպաւորութիւնն ունեցայ, երբ, անցեալ տարի առիթն ունեցայ գտնուելու Մուշ, Մասնավանքի եկեղեցիին մէջ Յիսաու գիւղին ըով։ Ձիս կարծեցի յանկարծոյն փոխադրուած Յայնկոյս Տիբերիսի եկեղեցիներէն մէկուն մէջ, որոնք հիմնական տաճարներէ առհասարակ են։ Մասնավանքի եկեղեցւոյն յատկագիծը բոլորովին քառակուսի է, որուն կցուած է, արեւելեան կողմէն եռանկիւնաձեւ կողակը (abside)։ Քառակուսին կը բաժնուի նաեւ մը և երկու թեւերու։ Թեւերէն իւրաքանչիւրը ունի երկու սիւն։ սիւններ միակտուր չեն. բոլորաձեւ մարմարի քանի մը կտորներ են

իրարու վրայ դարսուած և ագուցուած, ինչպէս Ակրողուի մէջ:

Յօդուածի մը մէջ, խօսած եմ Հայաստանի հնագոյն եկեղեցիներուն վրայ, էջ միածնին ու Աշտիշատին¹, Նոյնքան և աւելի հին է Մատնավանքի եկեղեցին որ միւսներու վրայ քիչ փոփոխուած ու կանգուն մնալու առաւելութիւնն ալ ունեցեր է:

Հայաստանի մէջ քրիստոնէութիւն տաւաճողները շատ հետեւած են հեթանոսական տաճարներու ճարտարապետութեան: Կրնայ ըսուիլ որ ժողովրդեան հասկացողութեան մէջ ոչինչ փոփոխ են բայց եթէ իշխանութիւնը: Անոնք խորտակած ու անհետացուցած են բոլոր՝ ինչ որ կը յիշեցնէր հին իշխանութիւնը: Յատակագիծներու վրայ կեցեր են, որովհետեւ անոնք ժողովրդեան բան մը չէին յիշեցնէր:

Չգիտցուիր թէ ինչ ճամբով յունահռոմէական քրիստոնէութիւն մտած է Հայաստանն ու Տարօն: Բայց ապահով է թէ եթէ Մատնավանքի եկեղեցին աւանդաւէտի հնութիւնը ունի, իբր թէ լուսաւորչէն հիմնուած ըլլայ այն տեղը ուր Յովհաննու և Աթանազիոսեայ Նշխարները կրող կառածիգ ջորիները յոգնած ու յամառած կեցան իբր սուրբին կամըր յայտնելու համար որ հոն կ'ուզէր բնակիլ, այն ատեն լուսաւորիչ Կեսարիայէն ի դարձին՝ հիւսակուան վարդովն իշած է Տարօնի դաշտը անցնելով Չարպուհէն: Այս պարագային Մատնավանքի եկեղեցւոյն յատակագիծը այնքան հին է, որքան էջմիածնին ու Աշտիշատին:

Այս ենթադրութիւնը ճիշդ համարելով՝ մենք միայն երկու դիտողութիւն կրնանք ընել թօրամանեանի կարծիքներու մասին էջմիածնի տաճարի հին ձեւի նկատմամբ: Նախ ձեւը քառակուսի համարելով հանդերձ՝ շատ հաւանական է արեւելեան կողմը կողակ մը (abside) ենթադրել, ինչպէս ունի նաև Մատնավանքի եկեղեցին: Երկրորդ հոռմէական ոճէ գիծեր ոչ այնքան

անկէ յառաջ եկած է որ Ե. դարը «միակ շրջանն էր ուր հայեր ըստ ամենայնի աւելումտքի ազդեցութեան ենթարկուած էին» որքան յիշողութիւններ հին մեհեաններու ճարտարապետութեան որոնք կ'երեւի, բոլորովին յունահռոմէական նկարագիր ունէին:

Շատ չունինք աղբիւրներ որոնք մեզի տեղեկութիւններ տան հեթանոս հայութեան տաճարներուն վրայ: Բայց այսչափ ապահով է թէ մեր երկրին մէջ՝ դիցապաշտութեան ձեւը՝ անդրիններով ու տաճարներով շատ հին ծագումն չունի: Հին մայրաքաղաքն արդէն, Արտաշատ, շինուած Արտաշէնի ժամանակ, ճարտարապետ ունեցեր է Մեծն Անիթաղ որ այնքան ազէկ կը ճանչնար հռոմէական ձկառնները: Ու տաճարները՝ կանգնուած Տիգրանէ Փոքր Ասիայէն աշխարհակալած իր կուռքերուն համար, նոյն ձեւը ունեցած պիտի ըլլան, ինչպէս որ հաճոյ եղած էր անոնց քուրմերուն: Նոյն իսկ Մ. Արեղիոս կայսեր ժամանակ, Հռոմայեցիներէ աւրուած Արտաշատ քաղաքին տեղ կը շինուէր ուրիշ մը, Նոր քաղաքը, վաղարշապատ, կառուցուած հռոմայեցիներէ իբր մայրաքաղաք երկրին՝ ուր կը նստէր հռոմայեցի գունդ մը պահակազօր: Այս Հռոմայեցիները պէտք չունէին տաճարի:

Հայոց հին տաճարներու ճարտարապետութեան մասին հետազոտութիւնները աւանասակաւ են կամ բոլորովին կը պակսին: Մենք յաջողած ենք հին մատենագիրներու մէջ քանի մը ակնարկներ գտնել՝ անոնց ներքին երեւոյթի մասին², որ բոլորովին նոյն է յունահռոմէական հեթանոսութեան անկման շրջանի տաճարներուն երեւոյթին հետ: Չէր նման նաև անոնց արտաքին ձեւը:

Այս հարցին լուծումը անհրաժեշտ է Հայ քրիստոնեայ ճարտարապետութեան պատմութեան ու հասկացողութեան համար:

1. Բագմ. 1904 էջ 196:

2. Տես Բագմ. 1907 էջ 108, 109:

* *

Բ. իշխանեան և Արսէն Տէրտէրեան կը ներկայացնեն ռուսահայ նորագոյն քննադատութեան հոսանքը: Արսէն Տէրտէրեան ինծի համար բոլորովին նոր յայտնութիւն մըն էր, մինչ իշխանեանի վրայ ինչ որ կը յիշեմ անգամ մը առիթ ունեցեր եմ խօսելու¹: Իրմէ ուշադրութիւնս գրաւած էր եւրոպական բառերու յաճախողէ՛կ կիրառութիւնը՝ նոյն իսկ հոն ուր հայերէն բոլորովին յարմար բառն ունինք: Ասկէ դուրս նա ինծի լաւ պատրաստուած միտք մը երեւցած էր, թէ և քիչ մը անձուկ, միակողմանի, չըսելու համար մասնագիտական:

Ի՞նչ չափով և ի՞նչ պարագաներու մէջ պէտք է հիւրընկալել օտար բառերը մեր լեզուին մէջ: Ահաւասիկ հարց մը որուն վրայ այնքան զեղեցիկ խօսքեր է Միքայէլ Վարանդեան իր Հոսանքներ խիստ շահեկան հատորի ներածութեան մէջ: Նախնիք, կը հասկնամ շատ հին նախնիք, բարի դասականները, մեզի տուած են արդէն չափը այս մոլութեան: Ես անոնցմէ չեմ որ ջրավախութիւն կ'ունենան օտար բառի մը դիմաց, յոյն կամ հռոմէական, կամ նոյն իսկ արդի լեզուներէն, արեւելեան կամ արեւմտեան, ռուս, թուրք, ֆրանսացի, գերմանական: Բայց անոնցմէ ալ չեմ որ հայերէն գիրերով ու բերականութեամբ ուրիշ լեզուի մը մէջ կը գրեն,

ոչ թէ մէկ լեզուի մէջ, այլ քանի մը լեզուի մէջ՝ ռուս, գերմանացի, հայ, գաղղիացի, ուսկէ բան մը հասկնալու համար մարդ պէտք է առ նուազն չորս լեզու գիտնայ, Այս տեսակ գրող մը միայն Բ. իշխանեան է. տեսէք. «Հասարակական կենսունակ, պրօգրեսիւ կաթեգորիայի — լիբերալ բուրժուազիայի — սօցիալական իմպերատիւներն են սրանք, որ նրա խորապէս գիտակցող իդէօլոգները վճռականօրէն ուղղում են կենսագրութիւն, բեքրեսիւ դասի — պահպանողական կղերականութեան դէմ»:

Ի՞նչ լեզուով են այս տողերը:

Իշխանեան յստակ տեսութիւններ ունի համադրութեանց դասաւորութեան ու նկարագրերին վրայ: Կ'երեւի թէ նա հիմնովին կը ճանչնայ իմաստասիրական պատմութիւնը բոլոր հոսանքներուն ու շարժումներուն որ կը յայտնուին այլ և այլ դասակարգերու մէջ: Եւ ճշգրտած դրութիւն մը իր բոլոր խտտութեամբ կ'ուզէ գործադրել մեր մատենագրութեան վրայ, ուսկէ սոյն հատորին մէջ միայն երկու անձնաւորութիւն քննութեան առած է, Բ. Պատկանեան և Ս. Շահապիզ, փնտրելով իրենց բանաստեղծութեանց մէջ ճիշդ բնոյթը իրենց նկարագրին:

Շարայարիփ

1. Տես Բզմ. 1906 էջ 44:

2. Հասարակական Գաղափարները, էջ 66:

ՔՈՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԵՐԵՆԵՐ

Գրականութիւնը	էջ 49
ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐ. — Ես պիտ' երթեմ գիշերին մէջ. Թրգմ. Ղազարեան	
Հ. Ա.	50
Տ. — Հանգիստ հոգւոյ Հ. Դուսիթ Վ. Նազարեթեան	51
ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Հ. Բ. — Գիր կամ պահպանակ հնախօսականին առիթով	58
ԿՍՄԴՈՆ ՊՈՆԻԷ. — Մըշիւններու և	

մեղունքներու զգացողութիւնը. Թարգմ.	էջ 63
Փիլոսոփան Շապուհ	63
ԱՆԴՐԵԱՆԻԱՆ Հ. Ն. — Լէօ	69
ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿԵԱՆ Հ. Կ. — Պայքար մը Հայրենիք գաղափարին շուրջ	75
ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՂԱՆՈՒՐ. — Նոր երգեր Թրգմ. Ղազարեան Հ. Ա.	23
ԲԵԿԵԱՆ Հ. Ղ. — Արփիար	89
ԳԻՐԵՐ ՈՒ ԹԵՐԹԵՐ	98